

تحلیلی بر تاریخ‌نگاری نهضت ملی

• مسعود کوهستانی نژاد

مقدمه

تاریخ‌نگاری انقلاب اسلامی به دلایل متعددی ریشه در تاریخ‌نگاری نهضت ملی دارد. همانگونه که ریشه‌های انقلاب اسلامی را می‌باید در فراز و نشیب‌های نهضت ملی و پیامدهای آن جست‌وجو کرد. اما این وابستگی و به هم پیوستگی، در تاریخ‌نگاری سخت‌تر می‌نماید، زیرا که نوع نگرش حاکم بر تاریخ‌نگاری انقلاب اسلامی، تقریباً نظیر آن روندی است که در تاریخ نهضت ملی می‌توان یافت. پس بررسی کتاب‌های تاریخی پیرامون وقایعی که در فاصله سال‌های ۱۳۳۲-۱۳۲۹ روی داد، مقدمه‌ای بر بررسی متون تاریخی رویدادهای انقلاب است. بدین جهت و با توجه به ضیق صفحات مجله، مروری کوتاه بر سه ویژگی اساسی در تاریخ‌نگاری نهضت ملی خواهیم داشت. نخستین ویژگی، «اسناد و مدارک مشاوران»، در مرتبه بعد «خاطرات» و در نهایت گذری نیز بر کتاب‌های تحلیلی آن دوره خواهیم داشت. امید است به این وسیله طرح پرسش و موضوعی برای بررسی‌های مفصل‌تری در آینده، شده باشد.

و مسائل حقوق و سیاست»، عنوان کتابی است که شامل ۹ مقاله و رساله از دکتر محمد مصدق می‌باشد^۱ البته علاوه بر مقاله‌ها و رساله‌ها، خاطراتی از مصدق، دو نامه و بیست عکس تاریخی از او نیز در مجموعه فوق وجود دارد. پس از چاپ اول کتاب در ۱۳۵۸، برای دومین بار در سال ۱۳۸۲ چاپ دومی از آن راهی بازار شد.^۵

در مقدمه چاپ جدید در ذیل عنوان «چاپ تازه» می‌خوانیم: «از سال ۱۳۵۸ که گردآوردن نام دکتر محمد مصدق و نوشتن درباره او امکان پذیر شد، کتاب‌هایی چند توسط علاقمندان - و هم مخالفان - در شرح اقدامات سیاسی و مملکتی او انتشار یافت. کنار آنها من مناسب دیدم مجموعه‌ای از نوشته‌های اساسی که او در زمینه حقوق و سیاست دارد و کمتر مورد شناخت تسل جدید است به چاپ برسد. این کار به لطف دوست عزیزم کریم امامی که انتشارات زمینه را تازه تأسیس کرده بود، سرانجام گرفت. در ایام اخیر که باز کتاب‌های متعددی درباره مصدق انتشار یافته است و به مناسبت پنجاهمین سال حکومت او کنفرانسی در دانشگاه شمالی ایلینوی (آمریکا) برگزار شد، چون دیده می‌شود از خدمات آن مرد در توسیع میانی فکری مربوط به حقوق و سیاست چنانکه باید ذکر می‌شود، مناسب دیدم آن کتاب با اضافاتی تجدید چاپ شود.»^۶

اما یکی دیگر از مجموعه‌های اسنادی پر ارجی که طی چند سال اخیر پیرامون وقایع نهضت ملی چاپ شده است، کتاب «اسنادی از

بررسی و تحلیل تاریخ‌نگاری نهضت ملی را با مروری بر کتاب‌ها و مجموعه‌هایی که با عنوان «اسناد» چاپ و منتشر شده‌اند، آغاز می‌کنیم. یکی از قدیمی‌ترین مجموعه‌ها، کتاب «دکتر محمد مصدق، اسناد نفت، نطق‌ها و نامه‌ها» است.^۱ در کتاب مزبور تلاش شده است عین متن اسناد و نامه‌ها و همچنین نطق‌های دکتر محمد مصدق، بدون تحلیل و حواشی، جهت استفاده محققان و پژوهشگران و مورخان ارائه شود. از این نظر، مجموعه مورد بحث در دستیابی به هدف، موفق می‌باشد. آنچه در این کتاب به عنوان «سند» یا نطق یا نامه ارائه شده است، به معنای دقیق کلمه مترادف با متن است. بدین جهت، کتاب مذکور را می‌باید یکی از معتبرترین کتاب‌هایی قلمداد کرد که در راستای انتشار اسناد نهضت ملی چاپ و منتشر شده است.

در همین اسناد می‌توان به چند مجموعه دیگر نیز اشاره کرد. محمد ترکمان در دهه ۱۳۷۰، نامه‌های دکتر مصدق را در چند جلد منتشر ساخت.^۲ در این کتاب، با استفاده از منابع متنوعی که فهرست آنها در پایان کتاب ضمیمه شده است،^۳ گردآوری و عیناً ارائه می‌شود. با توجه به منابع مورد استفاده (روزنامه‌ها و مجلات، کتب اسنادی دیگر، اسناد، کتاب‌های تالیفی)، مجموعه چند جلدی «نامه‌های دکتر مصدق»، از نظر سندیت، مجموعه معتبر و قابل توجهی است. کتاب مورد بررسی، توسط ایرج افشار تهیه و تألیف شده است. «مصدق

چاپ مجموعه‌هایی تحت عنوان «اسناد» از دیروز و از همان هنگام نهضت ملی در ایران شروع شده و تا کنون ادامه دارد، و تقریباً در اغلب فریب به اتفاق آنها، تحت عنوان «اسناد» مجموعه‌ای از «نامه، خاطره، عکس، اعلامیه و ...» چاپ می‌شود. اما جای این بحث جانی ماند که سند چیست

قیام سی تیر ۱۳۳۱» از مرکز اسناد ریاست جمهوری می‌باشد.^۷ این کتاب کاری گسترده یا استفاده از منابع متعدد، همه جانبه و بی طرفانه است، در فهرست آن این عناوین وجود دارند: «گزارش‌هایی از قیام مردم - شهدا و مجروحین - بیانیه‌ها، اعلامیه‌ها و یادبودها - بازتاب در مطبوعات خارجی (مطبوعات آمریکا، مطبوعات اردن، مطبوعات انگلستان) و ...»^۸

در مقدمه کتاب می‌خوانیم: «پس از برگزاری انتخابات دوره هفدهم و افتتاح مجلس شورای ملی و بازگشت دکتر مصدق از دادگاه لاهه و در بنبوه مبارزات نهضت ملی شدن نفت، با وجود اظهار تمایل اکثریت نمایندگان مجلس جدید به نخست‌وزیری مجدد دکتر مصدق، ناگهان وی از سمت خود استعفا داد. علت این امر کارشکنی‌های اقلیت مجلس تحت رهبری سید حسن امامی، عدم ابراز تمایل مجلس سنا به زمامداری دکتر مصدق و اختلاف بر سر درخواست اختیارات بیشتر برای نخست‌وزیری بود.»^۹

اما صرف‌نظر از مجموعه‌های فوق‌الذکر، تعدادی کتاب تحت عنوان «اسناد» نیز وجود دارند که مفهوم «سند» در آنها، با مفهوم «سند» در مجموعه‌های فوق متفاوت است. از کتاب «اسنادی پیرامون توطئه ربودن و قتل سرلشکر افشارطوس» (گردآورنده محمد ترکمان) آغاز می‌کنیم.^{۱۰} آنچه که در این کتاب از آن با عنوان «اسناد» یاد شده است، مجموعه‌ای است از (عمدتاً) گزارش‌های مأموران شهربانی^{۱۱} و نیز خاطرات^{۱۲} و تعدادی معدود اعلامیه حکومت نظامی^{۱۳} و اخبار^{۱۴} و آراء دادگاه‌ها^{۱۵}. اطلاق عنوان اسناد به کل مجموعه مدارک مزبور، بدون توجه به میزان سند مذکور از جمله خصوصیات کتاب فوق

است. به همین ترتیب در کتاب «روحانیت مبارز آیت‌الله کاشانی به روایت اسناد»^{۱۶}، اسناد مورد بحث در واقع مجموعه‌ای از گزارش‌های مأموران شهربانی و دیگر ارگان‌های امنیتی و انتظامی در مورد آیت‌الله کاشانی است.^{۱۷} حال این مجموعه را اگر با کتابی مشابه با عنوان «مجموعه‌ای از مکتوبات، سخنرانی‌ها و پیام‌های آیت‌الله کاشانی»^{۱۸} مقایسه کنیم، متوجه تفاوت آنچه در این دو کتاب با عنوان سند منعکس شده‌اند، می‌شویم. در مقدمه این کتاب م - دهنوی (محمد ترکمان) می‌نویسد: «در گردآوری این مجموعه، گردآورنده برآن بوده است که به دور از حب و بغض‌های رایج، با جمع‌آوری هرچه بیشتر اسناد مربوط و در دسترس، به جای ترسیم چهره‌ای بر اساس خواست‌ها، ذهنیات و باورهای خود از «آیت‌الله کاشانی»، قلم را به دست ایشان - که موافق و مخالف در مؤثر بودنشان در برهه‌ای از تاریخ میهن همداستان می‌باشند - سپرده، تا سیمایی نزدیک به

واقعیت از خود برای خواننده ترسیم نماید.^{۱۹}

با نگاهی به فهرست مآخذ ارائه شده در بخش انتهایی کتاب^{۲۰}، مشخص می شود منبع اصلی ترکمان برای گردآوری پیام‌ها، مکتوبات و سخنرانی‌ها، روزنامه‌ها و مجلات منتشر شده در زمان مورد بحث کتاب می‌باشد.

بحث پیرامون چاپ گزارش‌های مأموران شهربانی با عنوان «اسناد» را با بررسی دو عنوان کتاب دیگر ادامه می‌دهیم. «جمعیت فدائیان اسلام به روایت اسناد» نام کتابی است که در دو جلد تألیف^{۲۱} و در آن گزارش‌های مأموران شهربانی در مورد فعالیت جمعیت فدائیان اسلام جمع‌آوری شده است. در بخشی از مقدمه کتاب‌های مذکور در مورد «اسناد» ارائه شده می‌خوانیم: «اسناد مورد استفاده در این پژوهش، اسناد موجود در «مرکز اسناد انقلاب اسلامی» هستند که با روش خاص مورد بررسی و بهره برداری قرار گرفته اند. نخست همه اسناد مرتبط با موضوع شناسایی شده‌اند که در مجموع بیش از هفت هزار سند بودند؛ سپس اسناد شناسایی شده، مورد مطالعه و از آنها فیش‌برداری شد و بیش از هفتصد برگ (حدود ۱۰٪) سند برای بازنویسی و انتشار گزینش شد.»^{۲۲}

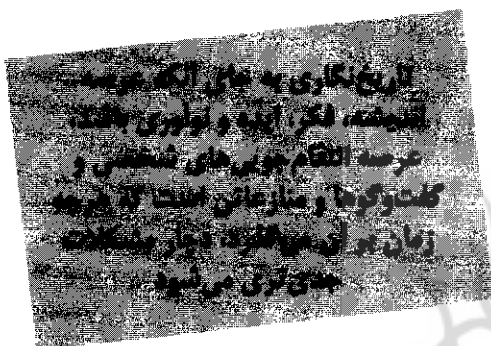
نگاهی اجمالی بر فهرست تفصیلی اسناد مجموعه مذکور^{۲۳} مشخص می‌سازد که اغلب قریب به اتفاق اسناد مزبور، گزارش‌های مأمورین شهربانی هستند. در کنار آنها، و به میزان بسیار کمتر اعلامیه‌ها^{۲۴} و یا نامه‌های^{۲۵} مرتبط با فعالیت فدائیان اسلام هم نقل شده‌اند. تمامی گزارش‌های این مجموعه (برخلاف اغلب مجموعه‌های مورد بحث، در این بخش از نوشتار حاضر که تعدادی عکس و تصویر اسناد و گزارش‌ها نیز در حاشیه آنها ارائه شده) بدون تصاویر خود اسناد و گزارش‌ها می‌باشد. این روش که به ندرت در کتاب‌های مشابه مورد استفاده قرار گرفته است، دارای ویژگی‌های مثبت متعددی است. آشنایی خواننده با تصویر اصل گزارش‌ها و اسناد، کمک مناسبی برای درک هرچه بهتر محتوای آنهاست.

گزارش‌های فوق که تحت عنوان اسناد در دو مجلد چاپ شدند، دست‌مایه و منبع اصلی کتاب «جمعیت فدائیان اسلام» نوشته داود امینی محسوب می‌شوند.^{۲۶} صرف‌نظر از معدود ارجاعات به چند کتاب تألیفی، امینی در تألیف کتاب فوق به نحو جالبی از محتوی گزارش‌های مذکور استفاده کرده و بدون ارزیابی آنها، نسبت به به‌کارگیری‌شان در تحلیل‌ها و قضاوت‌های خود پیرامون فدائیان اسلام، مخالفین و موافقین آنها اقدام کرده است. نکته جالب در اینجاست که بسیاری از گزارش‌های تنها توسط یک مأمور شهربانی تهیه و برای مافوق ارسال می‌شده است. آنچه که در ذیل عنوان «چگونگی شکل‌گیری کمیته اجرائی و مجازات» وابسته به فدائیان اسلام در کتاب امینی آمده است^{۲۷}، تبلوری از گزارش‌های یک مأمور شهربانی است.

نظیر چنین وضعی را در کتاب دیگری که با عنوان «جبهه ملی به روایت اسناد ساواک» از سوی مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات منتشر شده^{۲۸}، می‌توان مشاهده کرد. محتوای آن کتاب نیز

عمدتاً بر پایه گزارش‌های مأمورین شهربانی شکل گرفته است.

علاوه بر کتاب‌های فوق، چند مجموعه در مورد فعالیت‌های احزاب سیاسی در دوره نهضت ملی چاپ و منتشر شده است که از جمله آنها می‌توان به «اسناد و دیدگاه‌های حزب توده ایران از آغاز پیدایی تا انقلاب بهمن ۱۳۵۷» اشاره کرد.^{۲۹} علاوه بر آنها و مهم‌تر از آن، مجموعه‌هایی است که عمدتاً طی یک دهه گذشته تحت عنوان اسناد وزارت خارجه آمریکا و انگلیس در ایران منتشر شده‌اند. اهمیت این موج از انتشار مدارک را می‌باید در تعداد زیاد کتاب، مقاله و رساله‌ای جستجو کرد که با اتکا به آنها، تألیف و تدوین شده‌اند. مجموعه‌ای که با عنوان «آمریکا و تحولات ایران» زیر نظر

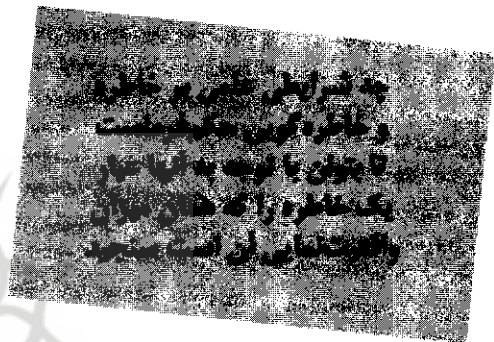

سید صادق خرازی چاپ شد^{۳۰}، مملو از گزارش‌هایی است که توسط افراد و نهادهای مختلف آمریکایی در طول نهضت ملی برای مقامات مختلف آن کشور تهیه شده است.^{۳۱} مهم‌ترین مجموعه چاپ‌شده در طی سال‌های اخیر، کتابی دو جلدی است با عنوان «اسناد سخن می‌گویند». این کتاب^{۳۲} از سوی دست‌اندرکاران تهیه آن، با چنین عباراتی به خواننده معرفی می‌شود: «مجموعه کامل اسناد سری مربوط به رویدادها در روابط خارجی ایران با ایالات متحده و انگلستان در دوران نهضت ملی ایران (۱۹۵۴-۱۹۵۱) مشتمل بر ۵۰۸ سند رسمی، سری و به کلی سری.»

دست‌اندرکاران مجموعه مزبور^{۳۳} به ترتیب عبارتند از: «در معرفی و بیان اهمیت اسناد این مجموعه: دکتر فخرالدین عظیمی، پیش‌گفتار: مهندس جهانگیر حق‌شناس، پژوهش و برگردان: دکتر احمدعلی رجائی - مهین شروری (رجائی).»

کتاب با ارائه تصاویری از دکتر مصدق و نیز برخی دست‌اندرکاران شروع می‌شود. قطعه ادبی «شاهنامه آزادی» که با عبارات: «داستان مصدق در خاطره نسل ما به «شاهنامه آزادی» تبدیل شده است.» (به نقل از کتاب دکتر مصدق و نهضت ملی نوشته محمدعلی موحد) آغاز می‌شود و بلافاصله با نوشته‌هایی از دست‌اندرکاران (و حتی به یاد برخی مشوقان) در همان راستای «شاهنامه آزادی» ادامه می‌یابد. از این حیث، کتاب مورد بحث نمونه بی‌همتایی محسوب می‌شود. هر یک از مقدمه‌نویسان، پیش‌گفتارگویان و ... کتاب، خود دارای کتاب‌های مستقلی هستند، ولی در کتاب مذکور که می‌باید اختصاص به آنچه که «اسناد سری» نامیده می‌شود داشته باشد،

دست اندرکاران تمامی تلاش خود را به کار بسته‌اند تا خواننده کتاب از خواندن آن حجم انبوه «اسناد سری» فقط و فقط «شاهنامه آزادی» را استنباط کند و لاغیر. که البته در جلد دوم همراه با اشعاری در تجلیل از دکتر مصدق نیز می‌باشد. حال این «مجموعه اسناد سری و به کلی سری» چیست؟ تقریباً نیم بیشتر آن گزارش‌های مأموران و یا نهادهای مختلف آمریکایی در مورد رویدادها، رجال و سیاست‌های ایران و عکس‌العمل‌های پیشنهادی آنهاست. گزارش‌های مزبور عمدتاً در چارچوب اعلان نظرات، انتقادات و پیشنهادات آن مأمورین و یا نهادهای دولتی شکل گرفته‌اند.^{۳۳} آیا به آنها می‌توان اطلاق «سند» کرد؟

سند چیست؟ گزارش چیست؟ فرق این دو با هم کدام است؟ اعتبار هر یک چه اندازه است؟ این سئوالات و سئوالات مشابه آنها در هیچ یک از مجموعه‌هایی که در فوق به آنها اشاره شد، مورد توجه و بررسی قرار نگرفته‌اند. چاپ مجموعه‌هایی تحت عنوان «اسناد» از دیرباز و از همان هنگام نهضت ملی در ایران شروع شده و تا کنون ادامه دارد.^{۳۴} و تقریباً در اغلب قریب به اتفاق آنها، تحت عنوان «اسناد» مجموعه‌ای از «نامه، خاطره، عکس، اعلامیه و...» چاپ می‌شود. اما جای این بحث خالی ماند که سند چیست؟ معیارهای تعیین یک متن یا عنوان سند کدامند؟ آیا توصیف یک مأمور شهربانی و یا نوشته‌ای از مأمور شهربانی به استناد شنیده‌هایش که معمولاً چهل، پنجاه سال بعد هم نوشته و منتشر شده‌اند، همان اندازه دارای صحت و اعتبار است که (به فرض) اعلامیه‌ای که در همان زمان در معرض رویت هزار نفر قرار گرفته است؟ عیار نقادی چیست؟ در انبوه تعداد زیادی از کتب، مقالات و رساله‌ها، آنچه فراموش شد، پاسخ به همین سؤال بود.

بخش دیگری از کتاب‌هایی که در مورد نهضت ملی طی دهه‌های اخیر چاپ و منتشر شده‌اند، اختصاص به «خاطرات» یافته‌اند. در ادامه نوشتار حاضر، مروری بر نمونه‌هایی از این کتاب‌ها خواهیم داشت. در سال ۱۳۵۷، کتاب «خلع ید از شرکت نفت انگلیس و ایران» که خاطرات شمس‌الدین امیر علانی بود چاپ و منتشر شد.^{۳۵} در پیشگفتار کتاب می‌خوانیم: «تقدیم به رادمرد بزرگی که جان خود را در راه ملت نثار کرد، به مصدق قهرمان که عمری در برابر بیگانگان

ایستادگی کرد و به تمام آنها که بر علیه منافع وطنش قیام کرده بودند، پاسخ رد داد و با کلمه «نه» خط بطلان بر مطامع آنها کشید و مرگ ایستاده و شرافتمندانه را به زانو زدن در برابر دشمن ترجیح داد و اندیشه و افکار بلندپایه او برای همیشه جاویدان باقی ماند.»^{۳۶}

چند سال بعد جلیل بزرگمهر نیز خاطرات خود را از دکتر مصدق منتشر کرد.^{۳۷} کتابی که با چنین عبارتی آغاز می‌شود: «به یاد مرد جاویدان تاریخ ایران، دکتر محمد مصدق که به ما از خود گذشتگی در راه آزادی و آزادی آموخت.»^{۳۸}

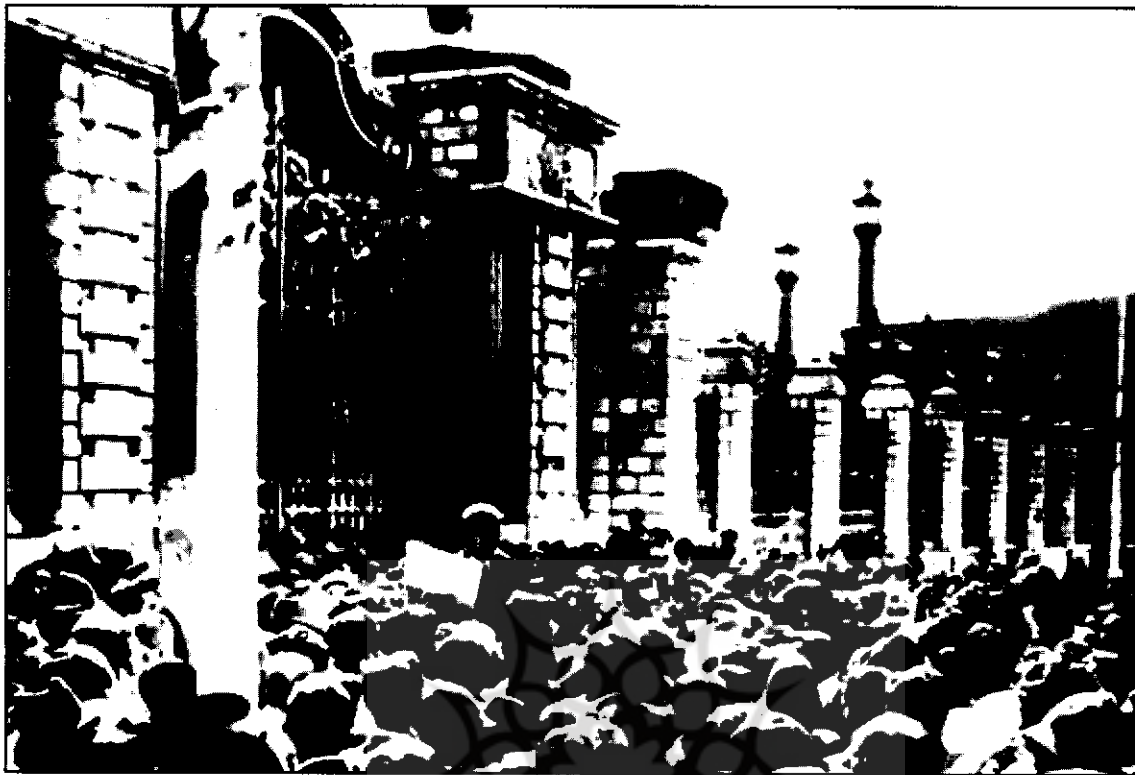
(در مقدمه) این گونه پایان می‌یابد: «قسمتی از این کتاب و در واقع عمده آن مربوط می‌شود به روابط عاطفی و نمودن چهره ملکوتی و خصایل انسانی دکتر مصدق، به منظور آگاه کردن بی‌خبران و نسل‌های آینده و ثبت در تاریخ.»^{۳۹}

خاطرات دیگر مورد توجه از نوع و زاویه دیگر، نیز از آن دکتر شروین و محمدمهدی عبدخدایی هستند. دکتر شروین در مقدمه کتاب دولت مستعجل که عملاً شامل خاطرات او از وقایع نهضت ملی است،^{۴۰} چنین می‌نویسد: «متأسفانه در طی دو قرن اخیر بعضی نویسندگان و مورخان در مدح و ذم چهره‌های تاریخ ایران برای جلب خاطر نقدپسندان و یا به مقتضای جو سیاسی، شهرت و بازاریابی عنان قلم‌ها را رها کرده و به داوری ناروا نشسته‌اند.»^{۴۱}

اما محمدمهدی عبدخدایی نیز که خاطرات خود را از ایام نهضت ملی بیان کرده و در کتابی منتشر ساخته است^{۴۲} در اوایل کتاب در ذیل «مقدمه راوی» می‌نویسد: «می‌دانم و یقین دارم کسانی که تاریخ را در مدل‌ها بررسی می‌کنند و از زاویه دید خودشان وقایع را می‌بینند، از این بازیابی شخصی که من نسبت به خود انجام داده‌ام مطالبی را علیه خود من استخراج خواهند کرد و آنرا چماقی علیه من خواهند ساخت ولی امانت روایت‌گری مرا وادار کرد که اول از خود شروع کنم، امیدوارم این جوانمردی عاملی گردد تا مخالفان نیز بی‌طرفانه تحقیق کنند.»^{۴۳}

اما در میان خاطرات چاپ شده از نهضت ملی، کتاب «از انشعاب تا کودتا» که شامل خاطرات انور خامه‌ای است، جایگاه ویژه‌ای دارد.^{۴۴} در قسمتی از فهرست کتاب می‌خوانیم: «فصل هشتم: گسترش اختلافات دربار و دکتر مصدق (ص ۲۸۴)، استعفای مصدق و آغاز پایداری مردم (ص ۳۹۰)، مناظری از قیام ۳۰ تیر (ص ۳۹۹)، حزب توده چه می‌کرد؟ (ص ۴۰۲)، چگونه جبهه ملی فرصت را از دست داد؟ (ص ۴۰۶)، مارهای زخمی سر بلند می‌کنند! (ص ۴۱۰)، تاکتیک نوین حزب توده (ص ۴۱۶)، آخرین گام‌ها در حل مسأله نفت (ص ۴۲۱)، نگاهی به وضع اقتصادی ایران در زمان دکتر مصدق (ص ۴۲۴)، خاطرات من از کودتای ۲۸ مرداد (ص ۴۳۴) و پایان تراژدی (ص ۴۴۱).»

آنچه در صفحات فوق نقل می‌شود (و متأسفانه به دلیل ضیق صفحات در مجله نمی‌توان آنها را نقل کرد) نه خاطرات، بلکه دیدگاه‌ها و تصفیه حساب‌های انورخامه‌ای از آن کسانی است که

«خاطرات» در مورد نهضت ملی چاپ و منتشر شده‌اند^{۳۶} و به‌ویژه نقل قول از مقدمه آن خاطرات، چارچوب ذهنی کسانی است که به خاطره‌گویی مبادرت می‌کنند. به راستی چه زمانی «خاطره» می‌تواند یک منبع (و یا شبه منبع) برای بررسی‌ها و قضاوت‌های تاریخ باشد؟ آیا حداقل داشتن یک ذهن خالی از پیش‌داوری‌های سیاسی، نباید به عنوان پیش‌شرطی برای بازگو کردن خاطرات باشد؟ اگر کسی پیش‌داوری سیاسی در مورد رویدادی داشته باشد، آیا می‌تواند خاطراتش را فارغ از پیش‌داوری بیان کند؟ مسلماً نه. آیا خاطره‌گویی باید محلی برای تصفیه حساب‌های شخصی، بیان دیدگاه‌ها و نظرات و... و در نهایت خاطره‌سازی باشد؟ چه شرایط علمی بر خاطره و خاطره‌گویی حکم فرماست تا بتوان با توجه به آنها عیار یک خاطره که همان میزان واقعیت‌نمایی آن است را سنجید؟ در کتاب‌هایی که تحت عنوان خاطرات «نهضت ملی» چاپ و منتشر شده‌اند، پاسخ به سئوالات فوق را نمی‌توان یافت. صرف‌نظر از جایگاه «خاطره» در مستندات و مدارک تاریخی، به روشی که در مورد خاطره‌گویی در ایران در پیش گرفته شده است، جز «تولید انبوه خاطره» چه نام دیگری می‌توان نهاد؟

با چنین موجودی و تلقی از «اسناد، گزارش‌ها و...» و به‌ویژه «خاطرات» که در اغلب کتاب‌های نهضت ملی وجود دارد و به عنوان یک روش جا افتاده در این عرصه نمایان شده است، آیا نمی‌توان حدس زد در عرصه «تحلیل نهضت ملی» چه دستاوردهایی را باید انتظار داشت؟ مناسب است چند کتاب و تحقیقی را که در رابطه با

بررسی‌های چه زمانی «خاطره» می‌تواند یک منبع (و یا شبه منبع) برای بررسی‌ها و قضاوت‌های تاریخ باشد؟ آیا حداقل داشتن یک ذهن خالی از پیش‌داوری‌های سیاسی، نباید به عنوان پیش‌شرطی برای بازگو کردن خاطرات باشد؟

دشمن می‌پندارد. حتی آنچه او تحت عنوان «خاطرات من از کودتای ۲۸ مرداد» نوشته نیز چیزی جز یک کلی‌گویی و بیان عقیده و دیدگاه نیست. او خود در انتهای مقدمه‌ای که بر کتاب فوق نوشته، می‌گوید: «من به‌ویژه کوشیده‌ام دورنمای روشن‌تری از بحث‌ها و گفتگوهای سیاسی دوران جنبش ملی کردن نفت را عرضه دارم. چون این مسائل نه تنها در آن زمان بلکه در تحولات حال و آینده ما نیز مطرح است.»^{۳۷}

مجموعه دیگری از خاطرات را می‌توان در کتاب «تداوم حیات سیاسی در اختناق، تاریخ شفاهی نهضت ملی ایران» جستجو کرد.^{۳۸} در قسمتی از این کتاب دکتر یزدی در شروع خاطراتش می‌گوید: «نهضت ملی ایران به رهبری مرحوم دکتر مصدق موفق شد برای اولین بار در یک کشور جهان سومی با امپراطوری بزرگی همچون استعمار بریتانیا پنجه در پنجه بیندازد و بایستد و مبارزه کند و در صحنه سیاسی به دستاورد مهمی نایل آید.»^{۳۹}

هدف از بررسی اجمالی چند نمونه از کتاب‌هایی که تحت عنوان

تحلیل و بررسی ابعاد مختلف نهضت ملی نگارش، چاپ و منتشر شده‌اند مورد کنکاش قرار داد.

از کتاب مقصل «کارنامه مصدق» از پارسا یمگانی (اسم مستعار...) آغاز می‌کنیم.^{۵۰} کتابی که نمونه عینی بررسی و تحلیل سیاسی نهضت ملی، بر مدار دکتر محمد مصدق قرار دارد. این کتاب که قبل از انقلاب تألیف و تدوین شد، حال و هوای خاص مسائل سیاسی آن دوره را در تار و پود صفحات خود حفظ کرده است.^{۵۱} همزمان با تجدید چاپ «کارنامه مصدق» در سال ۱۳۵۷ کتاب دیگری با عنوان «مصدق و نهضت ملی» از طرف اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانشجویان در اروپا چاپ و منتشر شد.^{۵۲} منابع تألیف این کتاب اغلب کتاب سیاست موازنه منفی از کی استوان، کتاب گذشته چراغ راه آینده، خبرنامه جبهه ملی و نطق‌های دکتر مصدق است. با چنین منابعی، روش تدوین کتاب نیز معلوم می‌شود. در نخستین صفحه کتاب می‌خوانیم: «با آغاز جنبش مشروطه، [مصدق] زندگی سیاسی خود را آغاز کرد. او از بدو فعالیت، فلسفه سیاست موازنه منفی را راهنمای سیاست خود قرار داد و تا آخر حیات بر آن استوار ماند. او خود در این باره می‌گوید: من مأموریت موکلین خود را قبول نکردم و به این مجلس پا نگذاشتم مگر برای یک مبارزه مقدس و آن نیل به یک مقصود عالی است. در سیاست داخلی برقراری اصول مشروطیت و آزادی.»^{۵۳}

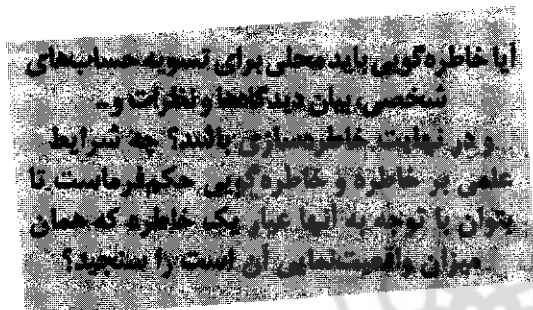
یکسال پس از چاپ کتاب فوق، کتاب دیگری با عنوان «روحانیت و نهضت ملی شدن نفت» منتشر شد.^{۵۴} که تکیه اصلی آن بر مبنای بررسی نقش روحانیون و به ویژه آیت‌الله کاشانی در نهضت ملی بود. در سال ۱۳۵۸ کتاب دیگری با عنوان «مصدق» نوشته علی جان‌زاده منتشر شد.^{۵۵} کتاب در سمت‌گیری هوادارانه از دکتر مصدق به موضوعاتی پرداخت که از جمله آنها می‌توان به این موارد اشاره کرد: «خلع ید از شرکت غاصب نفت - حماسه سی تیر - کودتای ننگین ۲۸ مرداد - محاکمه دکتر محمد مصدق - سخنان هم‌زمان دکتر مصدق درباره پیشوا.»^{۵۶}

چنین نگرشی در تحلیل تاریخ نهضت ملی را می‌توان در دو کتابی که توسط نجاتی^{۵۷} و سپهر ذبیح^{۵۸} نوشته شده نیز جستجو کرد. اما آنچه که در کتاب همایون کاتوزیان (مصدق و نبرد قدرت) وجود دارد،^{۵۹} خواندنی است. او که «نهضت ملی» را «دکتر مصدق» ترجمه کرده است در بخشی از کتابش پیرامون نیروهای مذهبی، به طرح موضوعی می‌پردازد که در همان چارچوب و تاکنون چندین جلد کتاب دیگر منتشر شده است.^{۶۰} او در فصل دوازدهم کتاب^{۶۱} از مذهب و شکاف در نهضت یاد کرده و مخالفت آیت‌الله کاشانی با دکتر مصدق را ایجاد کردن شکاف در نهضت ملی تلقی می‌کند. او در جایی از کتاب می‌نویسد: «می‌توان به راحتی اثبات کرد که حملات کسانیکه مثل همایی، کاشانی و دیگران به خاطر آن بود که مصدق به میل آنان رفتار نکرده و نومیدشان کرده بود. وگرنه اختلافات اصولی‌ای وجود نداشت [...] بقایای نابخشودنی است زیرا حتی در این مورد بیش از آنکه خواهان پیگرد قانونی قوام باشد، می‌خواست مصدق را اذیت

کند.»^{۶۲}

بر همان منوال، کتاب فخرالدین عظیمی را می‌توان مثال زد.^{۶۳} در فهرست موضوعات این کتاب آمده است: «یادداشت - درآمد - پیشگفتار - پایگاه‌های اجتماعی حمایت و مخالفت - شاه، دربار و شاهیان - دوستداران انگلستان - واپس‌نشینی ستیزه‌گرایان، قیام ۳۰ تیر ۱۳۳۱ - یاران پیشین، دوستی‌های گذرا و دشمنی‌های پایدار - فدائیان اسلام و راست‌گرایان مذهبی - حزب توده - صف‌آرایی‌های تازه - شبه‌کودتای ۹ اسفند ۱۳۳۱ - رویارویی فرجامین - نخست‌وزیری مصدق: گستره امکانات و دامنه محدودیت‌ها»

در مبحث «حزب توده» کتاب مزبور، نویسنده وضعیت حزب توده

و مواضع آن در مقابل دکتر مصدق را تا تیرماه ۱۳۳۱ طی صفحات ۱۴۷ تا صفحه ۱۵۵ بررسی کرده است ولی ناگهان طی یک صفحه ۱۵۵-۱۵۶، تمام آن نسبت‌ها را به ماه‌های تیر ۱۳۳۱ تا مرداد ۱۳۳۲ تسری داده و خرد کردن مجسمه شاه توسط توده‌ای‌ها در وقایع مرداد ۱۳۳۲ را کوتاهی آن در نهضت تلقی کرده است.^{۶۴}

اما کتاب دیگری که می‌باید به آن توجه کرد، «دکتر مصدق و نهضت ملی ایران، خواب آشفته نفت» از محمدعلی موحد است.^{۶۵} آغازین صفحه این کتاب شعر گونه‌ای در وصف دکتر مصدق است. نویسنده کتاب سپس (پس از فهرست مطالب) یادداشتی قرارداده که خواندن آن خالی از لطف نیست:

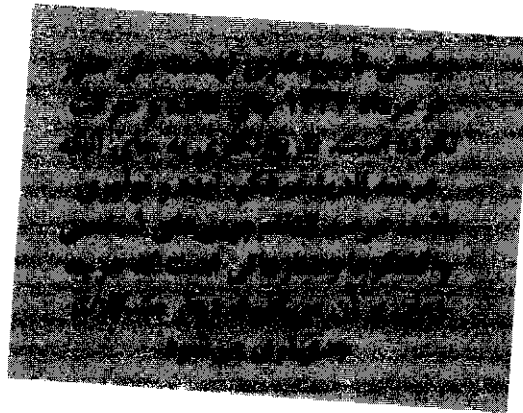
«داستان مصدق در خاطره نسل ما به «شاهنامه آزادی» تبدیل شده است. این ماجرا برای مردم ما نه صرفاً یک حدیث تاریخی که یک سرود آزادی است و سرود آزادی سر از قیام زمان برمی‌کشد، چیزی را می‌سراید و چیزی را می‌ستاید که هنوز اتفاق نیفتاده، یا به تمام و کمال اتفاق نیفتاده است و آرزو می‌شود که در آینده اتفاق بیفتد.

آزادی حدیث آرزومندی و سرود مشتاقی است. وجدان جامعه در گذشته چیزی را می‌بیند و نشانی از گمشده خود در آن می‌جوید. قصه گذشته‌ای به بن‌بست رسیده که امید فرجی را برای آینده رقم می‌زند و بازگو کردن آن بهانه‌ای می‌شود برای بیان اشتیاقی شورانگیز که تحقق چیزی بسیار عزیز را در امروز و فردا آرزو مند است.

ما

یادگار عصمت غمگین اعصاریم.

ما

فوق نیست. دری به تخت‌های می‌خورد و خاطرهای از گوشه ذهنی می‌تراود و یا بقچه پدربزرگ و مادر بزرگی و یا خرده‌کاغذهای آرشویو معظمی در انکشاف عده‌ای قرار می‌گیرد، آنگاه است که خاطره و سند و ... حرف اول بیت شعر جاویدان تاریخ‌نگاری نهضت ملی می‌شود. بدین ترتیب دور باطلی ایجاد شده که یا باید شعرش را عوض کرد و یا خواننده‌اش را و گرنه تا انتهای زمان هرچه پیش رویم بازهم اندر بیت می‌مانیم که:

بِ میازار موری که دانه‌کش است
که جان دارد و جان شیرین خوش است

پی‌نوشت:

- ۱ - دکتر محمد مصدق، اسناد نفت، نطق‌ها و نامه‌ها، تهران: انتشارات راستین، [بی تا]
- ۲ - از جمله: نامه‌های دکتر مصدق (ج دوم). گردآورنده محمد ترکمان، تهران: نشر هزاران، ۱۳۷۷
- ۳ - همان، صص ۳۷۴-۳۵۷
- ۴ - مصدق و مسائل حقوق و سیاست، مجموعه ۹ مقاله و رساله از دکتر محمد مصدق، گردآوری‌کننده ایرج افشار، تهران، زمیانه، ۱۳۵۸
- ۵ - مصدق و مسائل حقوق و سیاست، گردآوری‌کننده ایرج افشار، تهران: سخن، ۱۳۸۲
- ۶ - همان، ص ۱۶
- ۷ - استادی از قیام سی تیر ۱۳۳۱، تهیه و تنظیم: مرکز اسناد ریاست جمهوری، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان چاپ و انتشارات، ۱۳۸۲
- ۸ - همان، صص ۲۰
- ۹ - همان، ص ۵
- ۱۰ - اسنادی پیرامون توطئه ربودن و قتل سرلشکر افشارطوس رئیس شهربانی حکومت ملی، گردآورنده: محمد ترکمان. تهران: ... پاییز ۱۳۷۲
- ۱۱ - از جمله همان، صص ۹۹-۹۷
- ۱۲ - از جمله همان، ص ۱۳۹
- ۱۳ - از جمله همان، ص ۱۲۲
- ۱۴ - از جمله همان، ص ۲۱۱
- ۱۵ - همان، صص ۱۹۶-۱۸۹
- ۱۶ - روحانی مبارز آیت الله کاشانی به روایت استاد، ج ۱، تهران، مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۶۹
- ۱۷ - از جمله: همان، ص ۲۳ و یا ص ۴۷۵
- ۱۸ - مجموعه‌ای از مکتوبات و مکاتبات، سخنرانی‌ها و پیام‌های آیت الله کاشانی، ج ۳، گردآورنده: م - دهنوی. تهران: چاپخش، ۱۳۶۲
- ۱۹ - همان، ص ۵
- ۲۰ - همان، صص ۴۸۳-۴۶۱
- ۲۱ - جمعیت فدائیان اسلام به روایت استاد، ج ۲، دکتر احمد گل محمدی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، زمستان ۱۳۸۲
- ۲۲ - همان، ص ۱۴
- ۲۳ - همان، صص ۱۴۷-۱۱۷

راویان قصه‌های شاد و شیرینیم ...
گاه که بیدار می‌خواهیم شد زین خواب جادویی
همچو خواب همگنان غار
چشم می‌مالیم و می‌گوئیم: آنک، طرفه قصر زرنگار صبح شیرین
کار.

و این قصه را که در این دفتر است و از هر زبان که می‌شنوی نامکرر است، پیش از این بسیاری روایت کرده‌اند و از این پس هم روایت خواهند کرد و نگارنده افتخار دارد که در صف راویان دیگر آن قرار گیرد.^{۶۶}

در بررسی و نقد «تاریخ‌نگاری نهضت ملی» سخن بسیار است که این نوشتار تنها اشارتی بود به آنچه که باید گفته شود. براستی تاریخ‌نگاری نهضت ملی هنوز در مرداد ۱۳۳۲ جای مانده و حرکت نکرده است. تاریخ‌نگاری به جای آنکه عرصه اندیشه، فکر، ایده و نوآوری باشد، عرصه انتقام‌جویی‌های شخصی و گفتگوها و منازعاتی است که هرچه زمان بر آن می‌گذرد، دچار مشکلات جدی‌تری می‌شود. چنین شیوه تاریخ‌نگاری (به استثنای مواردی پیش گفته) انسان را یاد آن محفل رنود شاعر می‌اندازد. گویند روزی عده‌ای رنود به دور هم جمع شده و از سر بیکاری و تفنن مشاعره‌ای راه انداختند. همه آنان در یک چیز مشترک بودند و آن به یاد داشتن تنها یک بیت شعر و آن هم:

میازار موری که دانه‌کش است

که جان دارد و جان شیرین خوش است

پس از آنکه اولین فرد بیت شعر را خواند، نوبت دومی که رسید، او پس از قدری فکر کردن گفت:

د میازار موری که دانه‌کش است

که جان دارد و جان شیرین خوش است.

سومی هم برای اینکه عقب نماند بلافاصله خواند:

ر میازار موری که دانه‌کش است

که جان دارد و جان شیرین خوش است.

بدین ترتیب همه آنها و برای همیشه بیت شعری برای خواندن داشتند. حکایت تاریخ‌نگاری نهضت ملی هم بی‌شبهات به حکایت

- ۲۴ - از جمله: همان، ص ۴۴۳
- ۲۵ - از جمله: همان، ص ۴۳۱
- ۲۶ - داود امینی، جمعیت فدائیان اسلام، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۸۱
- ۲۷ - همان، صص ۲۹۳-۲۸۶
- ۲۸ - جبهه ملی به روایت اسناد ساواک، ج اول، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۹
- ۲۹ - حزب توده ایران، اسناد و دیدگاه‌ها، تهران، ...
- ۳۰ - آمریکا و تحولات ایران، زیر نظر سید صادق خرازی، تهران: مرکز چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، ۱۳۸۰
- ۳۱ - از جمله: صص ۲۳-۱۷
- ۳۲ - اسناد سخن می گویند، ۲، پژوهش و برگردان: دکتر احمدعلی رجائی، مهین شروزی(رجائی)، انتشارات قلم، ۱۳۸۳
- ۳۳ - که البته قبل از آن توسط یکی دیگر از مؤسسات انتشاراتی در ایران (انتشارات علمی) چاپ شده بود.
- ۳۴ - از آن جمله: همان، ج اول، صص ۵۳۳-۵۳۲-۶۵۹-۶۵۸
- ۳۵ - از جمله نمونه‌های دیگر می توان به موارد ذیل اشاره کرد:
- اسناد و نامه‌های سری نفت در زمان دکتر مصدق، تهران: اداره کل انتشارات و تبلیغات، ۱۳۳۰
- مجموعه ای از نطق‌های تاریخی دکتر مصدق، [بی‌جا]، سازمان جبهه ملی ایران در اروپا، ۱۳۴۶
- نطق‌های دکتر مصدق در دوره شانزدهم مجلس شورای ملی، تهران: مصدق، ۱۳۴۶
- ۳۶ - شمس الدین امیر علائی، خلع ید از شرکت نفت انگلیس و ایران، تهران: دهخدا، ۱۳۵۷
- ۳۷ - همان، ص ۱
- ۳۸ - جلیل بزرگمهر، خاطرات جلیل بزرگمهر از دکتر محمد مصدق، تهران: انتشارات ناهید، ۱۳۷۳
- ۳۹ - همان، ص ۵
- ۴۰ - همان، ص ۱۸
- ۴۱ - محمود شروین، دولت مستعجل، تهران: انتشارات علمی، ۱۳۷۵
- ۴۲ - همان، ص ۹
- ۴۳ - خاطرات محمدمهدی عبدخدایی، تدوین سید مهدی حسینی، تهران: انتشارات مرکز اسناد انقلاب اسلامی، ۱۳۷۹
- ۴۴ - همان، ص ۳
- ۴۵ - انور خامه‌ای، خاطرات، ج سوم، از انشعاب تا کودتا، تهران: انتشارات هفته، ۱۳۶۲
- ۴۶ - همان، ص ۹
- ۴۷ - تداوم حیات سیاسی در اختناق، گفتگو با عزت‌الله سبحانی، ابراهیم یزدی و ...، تهران: مؤسسه انتشاراتی فتراک، بهار ۱۳۷۹
- ۴۸ - همان، ص ۵۷
- ۴۹ - از جمله دیگر کتاب‌های مشابه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:
- خاطرات و تألمات دکتر محمد مصدق به قلم محمد مصدق، با مقدمه غلامحسین مصدق، به کوشش ایرج افشار، تهران: علمی، ۱۳۶۵
- جلیل بزرگمهر، مصدق در محکمه نظامی، ۲، تهران: نشر تاریخ ایران، ۱۳۶۳
- خاطرات شمس قنات‌آبادی، سیری در نهضت ملی شدن صنعت نفت ایران، تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات، ۱۳۷۷
- عبدالرضا هوشنگ مهدوی، در حاشیه سیاست خارجی از دوران نهضت ملی تا انقلاب، تهران: نشر گفتار، ۱۳۷۸
- ۵۰ - پارسا یمگانی، کارنامه مصدق، تهران: انتشارات رواق، زمستان ۱۳۵۷
- ۵۱ - مقدمه ناشر در جلد اول، دفتر دوم و سوم بسیار خواندنی است. همان، ص ۷
- ۵۲ - اتحادیه انجمن‌های اسلامی دانشجویان در اروپا، مصدق و نهضت ملی، [بی‌جا]، [بی‌جا]، خرداد ۱۳۵۷
- ۵۳ - همان، ص ۳
- ۵۴ - روحانیت و نهضت ملی شدن نفت، به کوشش گروهی از هواداران نهضت اسلامی ایران در اروپا، پاریس، ۱۳۵۸
- ۵۵ - مصدق، به اهتمام علی جان‌زاده، تهران: انتشارات همگام، ۱۳۵۸
- ۵۶ - ص ۲۸۶
- ۵۷ - غلامرضا نجاتی، مصدق، سال‌های مبارزه و مقاومت، تهران، موسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۱
- ۵۸ - سپهر ذبیح، ایران در دوران مصدق، تهران: مؤسسه مطبوعاتی عطایی، ۱۳۶۳
- ۵۹ - همایون کاتوزیان، مصدق و نبرد قدرت، ترجمه احمد تدین، تهران: مؤسسه خدمات فرهنگی رسا، ۱۳۷۷
- ۶۰ - آخرین آنها: علی رهنما، نیروهای مذهبی بر بستر حرکت نهضت ملی، تهران: گام نو، ۱۳۸۴
- ۶۱ - همان، صص ۲۸۸-۳۲۵
- ۶۲ - همان، ص ۳۱۰
- ۶۳ - فخرالدین عظیمی، حاکمیت ملی و دشمنان آن، پژوهشی در کارنامه مخالفان بومی و بیگانه مصدق بر پایه تازه‌ترین سندها، تهران: نشر نگاره آفتاب، ۱۳۸۳
- ۶۴ - همان، ص ۱۵۶
- ۶۵ - محمدعلی موحد، دکتر مصدق و نهضت ملی ایران، تهران: نشر کارنامه، ۱۳۷۸
- ۶۶ - همان، ص ۲۷
- بر همین منوال می توان کتاب‌های زیر را قرار داد:
- کورش زعیب با همکاری علی اردلان، جبهه ملی ایران از پیدایش تا کودتای ۲۸ مرداد، تهران: انتشارات ایران مهر، ۱۳۷۸
- ابوالمجد حجتی، مردسال و سده و هزاره، دکتر محمد مصدق، تهران: سیمای فرهنگ، ۱۳۸۲
- محمود حکیمی، زندگی‌نامه، اندیشه‌ها و مبارزات دکتر محمد مصدق، گروه پژوهش‌های تاریخ، شرکت انتشارات قلم، تهران: انتشارات قلم، ۱۳۸۲